

Kazimierz M. Słomczyński
Instytut Filozofii i Socjologii PAN
The Ohio State University
Krystyna Janicka
Instytut Filozofii i Socjologii PAN

EWOLUCYJNE PODEJŚCIE DO MIĘDZYNARODOWYCH PROJEKTÓW SONDAŻOWYCH. O POTRZEBIE EMPIRYCZNYCH BADAŃ NAD STARYMI I NOWYMI PROBLEMAMI

Tekst ten stanowi polemikę z artykułem Zbigniewa Sawińskiego *Misja „Survey Data Harmonization in the Social Sciences” a potrzeba nowego paradygmatu w badaniach porównawczych* („Studia Socjologiczne” 2024, nr 4) i prezentuje empiryczne dowody, że obecnie nie ma kryzysu w nauce opartej na międzynarodowych badaniach sondażowych. Autorzy odwołują się przy tym do udokumentowanej historii tych badań. Od początku sondażowych badań porównawczych stawiano problemy, które pozostają żywe i wymagają studiów empirycznych. Ponieważ badania sondażowe w kontakcie *face-to-face* stają się droższe, zrozumiałe jest przechodzenie na nowe techniki zbierania materiału od respondentów. Techniki te wymagają nowych studiów empirycznych, aby ustalić wartość uzyskiwanego materiału. W zakończeniu wskazano, że proponowane kierunki badań mieszczą się w ramach rozwoju „normalnej nauki” w sensie postkuhnowskim.

Słowa kluczowe: metodologia badań sondażowych; harmonizacja danych sondażowych; międzynarodowe projekty badań sondażowych; badania porównawcze w naukach społecznych

An Evolutionary Approach to International Survey Projects: On the Need for Empirical Research on Old and New Problems

The article constitutes a polemic with Zbigniew Sawiński’s paper “The Mission: ‘Survey Data Harmonization in the Social Sciences’ and the Need for a New Paradigm in Comparative Research” (published in *Studia Socjologiczne*, 2024, no. 4) and presents empirical evidence that there is currently no crisis in research based on international

Kazimierz M. Słomczyński, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Dept. of Sociology, The Ohio State University, slomczyński.1@osu.edu, ORCID 0000-0001-7704-0885; Krystyna Janicka, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, kjanicka@ifispan.edu.pl, ORCID 0000-0002-4355-2011. Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

survey studies. The authors draw on the well-documented history of such research. From the very outset of comparative survey research, scholars have identified problems that remain salient and continue to require empirical investigation. As face-to-face survey research becomes increasingly costly, the shift toward new techniques of data collection is understandable. These techniques, however, necessitate further empirical studies to assess the quality and validity of the data obtained. In conclusion, it is argued that the proposed directions of research fall within the framework of the development of “normal science” in a post-Kuhnian sense.

Key words: survey research methodology; survey data harmonization; international survey projects; comparative research in the social sciences

Wprowadzenie

Zbigniew Sawiński zatytułował swój artykuł z 2024 roku *Misja „Survey Data Harmonization in the Social Sciences” a potrzeba nowego paradygmatu w badaniach porównawczych*. Stwierdził w nim, że w badaniach międzynarodowych opartych na sondażach nastąpił kryzys, a „stary paradygmat” trzeba porzucić i wypracować nowy. Naszym zdaniem jest inaczej: w świetle postkuhnowskiej koncepcji rozwoju nauki (Nye, 2016; Ankeny i Leonelli, 2016) obecnie następuje normalny etap w ewolucji sposobów prowadzenia badań porównawczych, a proponowany przez Sawińskiego „nowy paradygmat” dobrze mieści się w dotychczasowej praktyce badawczej.

Chcemy na wstępie podkreślić, że za niezwykle cenne uważamy opublikowanie artykułu naszego bliskiego kolegi w „Studiach Socjologicznych”. Kolega wyraził zaprezentował radykalne stanowisko – radykalne, gdyż w nauce wołanie o zmianę paradygmatu jest uzasadnione wówczas, gdy w danej dziedzinie nie ma już postępu. Stosujemy tu przyjęte obecnie rozumienie paradygmatu jako zespołu działań, który dostarcza modelowych (wzorcowych) rozwiązań grupie naukowców pracujących w danej dziedzinie (Ritzer, 1975, s. 7; Sozański, 1998, s. 29–30; Orman, 2016, s. 49–50). Ściśle rzecz biorąc, w refleksji nad naukami społecznymi przyjmuje się obecnie, że w przypadku badań sondażowych – czy ogólniej „surveyowych” – mamy do czynienia z miniparadygmatem, programem badawczym (Dimmelmeier i Dow, 2021) lub „repertuarem” (Ankeny i Leonelli, 2016).

Po postawieniu sprawy na gruncie naukowczym podstawowe pytanie brzmi: czy w przypadku sondażowych badań porównawczych obserwujemy rozwój „nauki normalnej”, w którym dany miniparadygmat jest powszechnie przyjętą podstawą badań naukowych, a dorobek nauki wzrasta w sposób kumulatywny, czy pojawia się potrzeba „rewolucji naukowej” wymagająca zasadniczej

przebudowy praktyki badawczej? Na to pytanie udzielamy odpowiedzi odmiennej niż ta, którą implikuje tekst Sawińskiego.

W słownikowej wykładni badania sondażowe są ograniczone do badania opinii publicznej i satysfakcji klientów. Ściśle rzecz biorąc, badania wykonane na reprezentacyjnej próbie ludności, dotyczące stratyfikacji społecznej, budżetu czasu czy stylów życia nie są badaniami sondażowymi, lecz surveyowymi. Pojęcie surveyu jest szersze niż pojęcie sondażu, a problemy dyskutowane w tym artykule dotyczą nie tylko badania opinii publicznej i satysfakcji klientów. Używamy słowa „sondaż” wszakże tak, jakby odpowiadające mu pojęcie było równoważne z pojęciem surveyu – tak jak przyjęło się w literaturze przedmiotu (Sułek, 2001, s. 15–16)

Sawiński stwierdza, że książka *Survey Data Harmonization in the Social Sciences* (Tomescu-Dubrow i in., 2024) „ukazała się w momencie, gdy budowany przez lata paradygmat harmonizacji *ex-ante* rozsypał się jak domek z kart” (Sawiński, 2024, s. 6). Przywołana przez Sawińskiego publikacja – wbrew temu, co on o niej twierdzi – została przygotowana jako wyraz kumulacji wiedzy i podaje solidne podstawy odpowiedzi na nowe wyzwania płynące ze strony społeczeństwa (zmieniająca się reakcja na badania sondażowe) i technologii (nowe możliwości kontaktów z respondentami). Na wstępie trzeba zaznaczyć, że nie zwiastuje również żadnego kryzysu, choć podkreśla konieczność nowego spojrzenia na wyzwania, które stoją przed badaczami opinii publicznej. Czytelnik może sprawdzić w wersji elektronicznej tej książki, czy występują w niej terminy (słowa kluczowe) zapowiadające kryzys. W wielu rozdziałach mowa jest o trudnych problemach sondażowych badań porównawczych, ale zwykle z sugerowanymi sposobami ich przewyciężenia. Znaczną część publikacji poświęcono harmonizacji surveyów *ex post* i implikacji dla harmonizacji *ex ante*.

W przywołanej książce przyjęto inną definicję harmonizacji *ex ante* niż ta, jaką w sposób uproszczony – czy wręcz karykaturalny – przedstawił Sawiński i ją stosował: „Istota harmonizacji *ex-ante* sprowadza się do zadania we wszystkich krajach tych samych pytań [...]” (2024, s. 6). W *Survey Data Harmonization in the Social Sciences* definicja *input ex-ante harmonization* jest zgodna z cytowaną tam literaturą przedmiotu i brzmi:

Harmonizacja danych dąży do równoważnej lub porównywalnej reprezentacji badanych populacji (próby), instrumentów pomiaru (kwestionariusze), metod zbierania danych (modes) i dokumentacji (metadane) przy jednoczesnym przeprowadzeniu badania w tym samym terminie i na próbach dobranych według identycznego schematu, w celu zminimalizowania artefaktów metodologicznych w analizach porównawczych. Zazwyczaj wymaga to zgody lokalnych kierowników badań (PI) i krajowych zespołów na stosowanie jednolitych definicji pojęć i wskaźników oraz tych samych procedur (np. trybu badania), szkoleń (np. tłumaczy) i wymagań technicznych (np. metody doboru prób). (Tomescu-Dubrow i in., 2024, s. 3)

W kontekście tej definicji należy rozpatrzeć, czy występuje kryzys paradygmatu harmonizacji *ex ante*. Według Sawińskiego kryzys ten polega na tym, że: 1) nastąpiła centralizacja sposobu prowadzenia międzynarodowych badań sondażowych powodująca, że nie uwzględnia się lokalnej specyfiki, a wymusza się, aby w różnych krajach zadawano te same pytania w kwestionariuszach wywiadów; 2) organizacyjnie badacze lokalni mają mały wpływ na to, jak badania porównawcze są prowadzone, gdyż mamy do czynienia ze „standardami badań przywiezionymi w teczce”; 3) „spadło zaufanie do badań sondażowych, z którymi harmonizacja *ex ante* związana jest od początku” i w związku z tym sondażowe badania porównawcze tracą sens (Sawiński, 2024, s. 12). Wszakże Sawiński zaczyna swój wywód, przywołując historię porównawczych badań sondażowych. Niestety wypacza przy tym tę historię, pomijając ważne fakty.

Początki międzykrajowych badań sondażowych

Sawiński przypisuje United States Information Agency (USIA) znaczną rolę w rozwoju międzykrajowych badań sondażowych. Uważa, że działania USIA spowodowały zadawanie w różnych krajach tych samych pytań sondażowych w europejskich badaniach sponsorowanych przez tę organizację. Jego zdaniem praktyka tego rodzaju została następnie przejęta przez Eurobarometer (w 1970 roku), a pierwszym badaniem, które zastosowało ją w celach porównawczych, był World Values Survey (w 1981 roku). Tak, zdaniem Sawińskiego, ukształtowały się – nawiązując do tytułu jednej z części jego artykułu – „standardy badań przyniesione w teczce”. To metaforyczne sformułowanie odnosi się do sytuacji, w której organizator międzynarodowego badania wymusza na specjalistach w poszczególnych krajach jednolity sposób realizacji badania sondażowego, ignorując lokalne konteksty.

To dobrze, że Sawiński wymienia USIA jako organizację w dużym stopniu przyczyniającą się do rozwoju sondażowych badań w różnych krajach. Od 1953 roku Eric Stern z tej organizacji kierował wydziałem zajmującym się analizą badań ankietowych i zamawiał badania głównie w krajach Europy Zachodniej. Ponieważ agencja ta nie mogła tworzyć własnych ośrodków badawczych za granicą, swoje narzędzia (kwestionariusze) dostarczała firmom w krajach, które badała. Tak było w słynnej serii badań pod kryptonimem XX, która rozpoczęła się w 1953 roku w czterech krajach (Wielka Brytania, Niemcy Zachodnie, Francja, Włochy) i trwała do 1972 roku, obejmując coraz większą liczbę krajów (do czternastu). Badania te były jednak słabo skoordynowane, a o ostatecznych sformułowaniach pytań kwestionariuszowych decydowały lokalne ośrodki, które przeprowadzały badania pilotażowe. Sięgnęliśmy po materiał empiryczny

i stwierdzamy, że archiwizowane dane z tej serii badań w National Archives (US National Archives, 2025) oraz w Roper Center for Public Opinion Research nie potwierdzają tezy o „standardach badań przyniesionych w teczkę”. Zresztą po co USIA miałyby narzucać standardy różnym krajom, jeśli – jak słusznie zauważa Sawiński – organizacja ta była głównie zainteresowana tworzeniem niezależnych raportów krajowych?

O tej kategorii badań można powiedzieć tyle, że były dokonywane dla celów administracyjnych, chociaż oczywiście miały odnotowywalny oddźwięk w środowisku akademickim. Trzeba też zaznaczyć, że USIA w pewnej mierze sponsorowała również badania naukowe; w pewnym sensie działała jako fundator. Oboje autorów tego tekstu – a pośrednio też Sawiński – korzystało z pomocy USIA, która w latach 1993–1998 wsparła finansowo realizację Polskiego Badania Panelowego POLPAN (co jest odnotowane na stronie <https://polpan.org/en/about-polpan/finacing/>). Zespół POLPAN – dzięki pomocy Barbary Heyns (New York University) – otrzymał grant z tej organizacji. USIA nie sugerowała wszakże żadnych zmian w kwestionariuszu ani też nie narzucała sposobu przeprowadzenia badania, a jedyny wymóg, jaki postawiła dotyczył upublicznienia danych z badania POLPAN.

W historii badań sondażowych wykonywanych na reprezentatywnych próbach dorosłej ludności różnych krajów rola UNESCO jest daleko ważniejsza (i podjęta wcześniej) niż rola USIA. Odwołujemy się do tej historii nie tylko po to, aby uzupełnić podane przez Sawińskiego fakty, ale również aby zaznaczyć, iż od zarania międzykrajowych badań sondażowych stawiano problemy metodologiczne, z którymi do dziś borykają się badacze.

Pierwszym poważnym międzykrajowym sondażem porównawczym było badanie z 1948 roku sponsorowane przez UNESCO, *How Nations See Each Other*, przeprowadzone w dziewięciu krajach: Australia, Wielka Brytania, Francja, Niemcy Zachodnie, Włochy, Holandia, Norwegia, Meksyk i Stany Zjednoczone Ameryki (Buchanan i Cantril, 1953). W badaniu tym zadano czternaście pytań wspólnych (w niektórych przypadkach rozbudowanych, z pytaniami zależnymi) dotyczących postaw i opinii, a także pięć o cechy demograficzno-społeczne (płeć, wiek, wykształcenie, zawód i dochód) oraz pytania dodatkowe (Buchanan i Cantril, 1953, s. 6–7, Appendix D). Zdawano sobie sprawę, że te same pytania mogą mieć różne znaczenia w różnych krajach i że dla teoretycznych konstruktorów trzeba stosować zbiorcze miary – odpowiedzi z różnych pytań (indeksy). Właściwie już wtedy podjęto trud koordynacji badania, który z dzisiejszej perspektywy nazywa się harmonizacją *ex ante*: uzgodniono reprezentacje badanych populacji, przygotowano wspólny kwestionariusz z instrukcjami dla tłumaczy na sześć języków, zadbano o to, aby wywiady *face-to-face* były prowadzone według tych samych instrukcji, oraz ujednolicono dokumentację z ośrodków

badawczych. Badania te były pomyślane jako wzór przyszłych międzykrajowych sondaży, czego autorzy *How Nations See Each Other* nie omieszkali wielokrotnie podkreślić,

Metodologiczne przygotowanie do tych badań nie odbywało się w intelektualnej i organizacyjnej próżni. Dwie ważne konferencje, jakie miały miejsce w 1947 roku, nadały ton sondażowym badaniom porównawczym: *International Conference on Public Opinion* w Williamstown w amerykańskim stanie Massachusetts oraz *Conference of the International Association of Public Opinion Institutes* w Lexwood w brytyjskim hrabstwie Sussex. W czasie pierwszej z tych konferencji zostały wyartykułowane problemy sondażowych badań porównawczych, a w czasie drugiej opracowano zasady współpracy.

W tym kontekście trzeba wspomnieć o pierwszych publikacjach na temat porównawczych badań sondażowych w takich czasopismach, jak „*International Journal of Opinion and Attitude Research*” (które wychodziło w latach 1948–1951), „*International Journal of Public Opinion Research*” (ustanowione w 1948 roku przez World Association for Public Opinion Research) i „*Public Opinion Quarterly*” (istniejące od 1937 roku). Pierwsza propozycja badań na skalę światową (barometru opinii publicznej) tuż po wojnie została sformułowana przez Stewarda C. Dodda (1945). Kluczowe znaczenie miały prace Radvanyiego (1947) i Wallesa oraz Woodwarda (1948).

Przed Eurobarometrem ważną rolę odegrały następujące międzynarodowe projekty sondażowe (w nawiasach podajemy rok rozpoczęcia i liczbę uczestniczących krajów): *The European Voter* (1956, 6), *Civic Culture Survey* (1959, 5), *Political Attitudes and Behavior* (1963, 8) oraz *Political Participation and Equality* (1966, 7). Wymieniliśmy te badania z trzech powodów:

Po pierwsze, badania te są zarchiwizowane w GESIS, każdy więc może zbadać dokumentację i stwierdzić, czy były one dokonywane pod dyktando głównych inicjatorów tych badań. Nasz przegląd tej dokumentacji tego nie potwierdza.

Po drugie, badania te są świadectwem pewnej ewolucji: podczas gdy w latach 50. XX wieku można było obserwować przejawy amerykańskiego *data imperialism*, to – jak słusznie zauważyli redaktorzy *Cross-National Comparative Survey Research: Theory and Practice* – już „Lata 60. spowodowały reakcję na ten stan rzeczy i już wówczas dokonała się «europeizacja» sondażowych badań porównawczych” (Szalai i in., 1977, s. IX).

Po trzecie, każde z przytoczonych badań miało większy wpływ na nauki społeczne niż początki Eurobarometru, któremu Sawiński przypisuje szczególne znaczenie. Trzeba uwzględnić zwłaszcza podstawowe metodologiczne problemy, które podważają naukową wartość materiału zbieranego w ramach Eurobarometru (Höpner i Jurczyk, 2015).

W 1963 roku powstał w Wiedniu ważny ośrodek European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences (ECCRD), który organizował warsztaty i konferencje poświęcone międzynarodowym sondażom, uzupełniając działalność International Social Science Council (przy UNESCO) na tym polu. ECCRD stał się ośrodkiem współpracy między naukowcami z krajów Europy Wschodniej i Zachodniej, stymulując europejskie badania porównawcze oraz internacjonalizację nauk społecznych.

Obecnie prowadzone międzynarodowe sondaże porównawcze i harmonizacja *ex post*

W tabeli 1 przedstawiamy główne międzynarodowe sondaże opinii publicznej przeprowadzane na krajowych próbach reprezentatywnych poszczególnych krajów. W zestawieniu pominięliśmy te badania porównawcze oparte na wywiadach kwestionariuszowych, które dotyczyły specyficznych problemów (jak dochody czy zachowania konsumenckie) lub były podejmowane na ograniczonych próbach ludności (jak osoby powyżej pięćdziesiątego piątego roku życia). Uwzględniliśmy jednak szeroką gamę międzynarodowych badań sondażowych, zarówno o akademickim, jak i komercyjnym charakterze.

Choć tematycznie badania te się różnią, pewne zmienne mogą podlegać harmonizacji *ex post*, której celem jest pobranie istniejących danych i zbudowanie zintegrowanej bazy danych ze zmiennymi według wspólnych definicji. Źródła danych wykorzystywane do harmonizacji *ex post* zazwyczaj nie są tworzone z myślą o porównywalności między różnymi projektami (Wolf i in., 2016, s. 507), ale porównywalność tę można uzyskać, jak pokazuje jeden z rozdziałów w książce *Survey Data Harmonization in the Social Sciences* (Tomescu-Dubrow i in., 2024, rozdział 9). Rozdział ten dotyczy szerokiego programu badawczego *Survey Data Recycling* (Tomescu-Dubrow i Słomczynski, 2016; Słomczynski i Tomescu-Dubrow, 2018), w ramach którego zharmonizowano około pięćdziesięciu zmiennych dotyczących politycznej partycypacji, kapitału społecznego i dobrostanu, a także zmienne demograficzno-społeczne. Analitycznie jest to nowe podejście, które uwzględnia nie tylko jakość danych harmonizowanych, ale wprowadza też ścisłą kontrolę semantycznych i formalnych różnic w sformułowaniach harmonizowanych itemów. Podejście to ma wpływ na harmonizację *ex ante*, gdyż ujawnia metodologiczne zróżnicowanie nie tylko między projektami, ale i wewnątrz nich.

Tabela 1. Obecnie prowadzone międzynarodowe sondaże porównawcze i ich dotychczasowa harmonizacja *ex post*

Nazwa sondażu	Tematyka	Rok pierwszej edycji	Liczba krajów (max)	Harmonizacja <i>ex post</i>
Eurobarometer	Głównie sprawy Unii Europejskiej	1970	27	Tak
European Values Study, World Values Survey	Wartości, opinie, postawy	1981	90+	Tak
International Social Survey Programme	Tematy zmienne w modułach	1985	42	Tak
Comparative National Elections Project	Zachowania i opinie wyborcze	1990	28	Tak
New Europe Barometer	Opinie i postawy wobec UE	1991	19	Tak
Latinobarómetro	Polityczne i społeczne opinie i postawy	1995	19	Tak
Comparative Study of Electoral Systems	Zachowania i opinie wyborcze	1996	55	Nie
Afrobarometer	Wartości, opinie, postawy	1999	36	Tak
Asian Barometer Survey	Wartości, opinie, postawy	2001	19	Tak
Pew Global Attitudes Survey	Wartości, opinie, postawy	2002	54	Nie
European Social Survey	Opinie, postawy i tematyczne moduły	2002	25	Tak
Voice of the People	Wartości, opinie, postawy	2003	67	Nie
European Quality of Life Survey	Problemy społeczne	2003	34	Tak
Americas Barometer	Wartości, opinie, postawy	2004	29	Tak
Gallup World Poll	Wartości, opinie, postawy	2005	160	Nie
Caucasus Barometer	Wartości, opinie, postawy	2006	3	Tak
East Asian Social Survey	Wartości, opinie, postawy	2006	4	Tak
Arab Barometer	Wartości, opinie, postawy	2007	12	Tak

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione w powyższej tabeli międzynarodowe sondaże są kontynuowane, a ich następne edycje przewidziano na lata 2025–2028, co samo w sobie nie wskazuje na kryzys i potrzebę zmiany paradygmatu. Oczywiście kontynuacja

badania nie implikuje braku kryzysu, ale brak kryzysu ułatwia kontynuację. Liczba krajów objętych badaniami wzrasta i w przypadku największych projektów dochodzi lub przekracza 100 (World Values Survey, Gallup World Poll); lokalne barometry obejmują stosunkowo małą liczbę krajów: od 3 (Caucasus Barometer) do 29 (Americas Barometer).

Postępuje globalizacja porównawczych badań sondażowych (Heath i in., 2005; Norris, 2009; Smith, 2010; Smith i Fu, 2016), stwarzając możliwość ściślejszej współpracy i harmonizacji zbiorów danych. Harmonizacja *ex post* może obejmować również te międzynarodowe sondaże, które dotychczas nie były integrowane – jak Comparative Study of Electoral Systems, Pew Global Attitudes Survey, Voice of the People, Gallup World Poll. Jak wykazano w ostatnim rozdziale *Survey Data Harmonization in the Social Sciences* (Tomescu-Dubrow i in., 2024), w ostatnich latach nastąpił niezwykły postęp w technicznych środkach zarządzania złożonymi zbiorami danych i ich integracji. Przyczyni się on do ściślejszej integracji harmonizacji *ex post* and *ex ante*.

Doświadczenia polskie

Polska wcześniej włączyła się w międzynarodowe badania porównawcze. W 1966 roku przystąpiła do dużego projektu, obejmującego dziesięć krajów – poza Polską: Czechosłowację, Hiszpanię, Wielką Brytanię, Indie, Japonię, Holandię, Norwegię, Finlandię i Jugosławię – z wywiadami przeprowadzonymi wśród 9 tysięcy kobiet i mężczyzn w wieku 15–40 lat. Badania te, kierowane przez Johana Galtunga z Norwegii, zyskały poparcie ówczesnego zastępcy dyrektora naczelnego jednego z oddziałów UNESCO, Juliana Hochfelda, a w ich organizacji szczególną rolę odegrali Norwegowie, Francuzi i Polacy (zaznacza to m.in. Boulding 1978, s. 776). Publikacja *Images of the World in the Year 2000: A Comparative Ten-Nation Study* (Ornauer i in., 1976) jest rzeczywiście dowodem ścisłej współpracy. Jak piszą redaktorzy tej publikacji:

wszystkie decyzje dotyczące tego, kto ma być odpowiedzialny za określoną część wspólnej pracy były zawsze rezultatem dyskusji „inter pares” (...) wystarczy wspomnieć, że sama struktura projektu była warunkiem wstępnym dla jego heterogeniczności, którą uważamy za zaletę. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences [wiedeńska instytucja inicjująca badania] miał dokładnie taką funkcję, jaką sugeruje jego nazwa; a kiedy wspominamy Johana Galtunga jako dyrektora projektu, należy od razu stwierdzić, że bardziej adekwatnymi etykietkami byłyby etykieta „koordynator” lub „moderator”. (Ornauer i in., 1976, s. VI).

Nie znaleźliśmy żadnych dowodów na to, aby polski kierownik zespołu Ośrodka Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych Polskiego Radia i Telewizji – Andrzej Siciński – czy inne osoby współpracujące nad tym badaniem z ówczesnym Zespołem Prognoz Społecznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, mianowicie Jacek Kurczewski i Aleksander Lutyk, byli marginalizowani w swoich pomysłach co do koncepcji i sposobu realizacji badań w Polsce.

Nasze doświadczenia w badaniach porównawczych też nie wskazują na to, aby centralne kierownictwo projektu w USA starało się narzucać treść lub formę pytań. Choćby były to badania replikacyjne, zespół polski miał zasadniczy głos w sprawie nie tylko tłumaczenia, ale i doboru wskaźników, co zostało dobrze udokumentowane (Kohn i Słomczyński, 2006). Zespół polski wprowadził wiele innowacji zarówno do ujęcia struktury społecznej w Polsce, jak i pomiaru zmiennych psychologicznych. Melvin L. Kohn opisał tę współpracę następująco:

Podjęliśmy wzajemnie akceptowalną i zdecydowaną decyzję, aby nie powtarzać tego, co Carmi [Schooler] i ja [Melvin Kohn] zrobiliśmy w Stanach Zjednoczonych, ale (...) analizować dane polskie równolegle. Chcieliśmy również skorzystać z o wiele bardziej wyrafinowanej metody Polaków w zakresie osiągnięcia porównywalności pojęć i pomiarów w całym procesie. (Kohn, 2016, s. 192)

Sawiński odwołuje się do swych doświadczeń w Europejskim Sondażu Społecznym (ESS), którego ewolucję w kierunku centralizacji decyzji uważa za wadliwą, gdyż ogranicza ona swobodę decyzji badawczych lokalnych naukowców zaangażowanych w pracę tego projektu. Ocena skutków tej centralizacji dokonana jest pobieżnie i nie wychodzi poza argumenty natury anegdotycznej. Wszakże trzeba zaprzeczyć pogładowi, iż polski zespół nie miał i nie ma wpływu na kształt ESS. W ESS Scientific Advisory Board przez lata zasiadał Henryk Domański, a obecnie reprezentantem społeczności Narodowych Koordynatorów ESS w ESS General Assembly jest Michał Kotnarowski (obaj z Instytutu Filozofii i Socjologii PAN) i według nich „głos polski” się liczył i liczy. Dowodem na to jest fakt, iż Polska od wielu lat przeprowadza pilotaż danej edycji ESS, a także wywiady kognitywne testujące nowe pytania kwestionariusza ESS. Ponadto polskie doświadczenia w implementacji techniki *self-completion* w Rundzie 10 ESS stały się podstawą rekomendacji obowiązujących obecnie we wszystkich krajach realizujących ESS. Dodatkowo, zastosowanie przez polski zespół ESS pionierskiego narzędzia sztucznej inteligencji do klasyfikacji zawodów spotkało się z uznaniem i planowane jest jego wdrożenie we wszystkich innych krajach biorących udział w badaniu. Trzeba też wspomnieć, iż na szczeblu centralnym ESS Piotr Jabkowski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu) pełni funkcję jednego z głównych doradców w sprawie

prób (członek Sampling and Weighting Expert Panel), a Danuta Przepiórkowska (Uniwersytet Warszawski) jest ekspertem w sprawach tłumaczeń (członkini Translation Expert Panel). Ponadto Radosław Markowski (Uniwersytet SWPS, IFiS PAN) należał, a Michał Kotnarowski (IFiS PAN) oraz Maria Theiss (UW) należą obecnie do grup przygotowujących nowe pytania w ramach modułów rotacyjnych ESS (Questionnaire Development Teams). Wreszcie Dominik Batorski (UW) został niedawno wybrany na członka ESS Methods Advisory Board. Wszyscy wymienieni mieli lub mają realny wpływ na decyzje, jak ESS jest przeprowadzany.

Europejski Sondaż Społeczny nie jest jedynym badaniem, które kształtuje metodologię międzynarodowych badań sondażowych. Jeżeli ktoś jest zainteresowany znalezieniem kontrastu do „scentralizowanego” ESS, to może przywołać International Social Survey Programme (ISSP), który – co przyznaje Sawiński – odznacza się decentralizacją. Oto, co na temat ISSP piszą autorzy zajmujący się badaniami międzynarodowymi:

w ISSP tzw. grupa redakcyjna składająca się z przedstawicieli około sześciu krajów członkowskich – zwykle bardzo zróżnicowanych – przygotowuje wstępny kwestionariusz źródłowy w języku angielskim. W procedurze iteracyjnej projekt ten jest następnie omawiany z przedstawicielami pozostałych krajów członkowskich, testowany w mniejszej liczbie krajów i ostatecznie zatwierdzany przez Zgromadzenie Ogólne ISSP po dyskusji i głosowaniu. Podczas tego procesu brane są pod uwagę specyficzne cechy danego kraju, zarówno w odniesieniu do wyboru pojedynczych poszczególnych pytań kwestionariusza, jak i ich sformułowania. (Johnson i Braun, 2016, s. 42)

Zespół Metodologiczny ISSP – w którego skład wchodzi Marcin W. Zieliński – pilnuje, aby krajowe wersje były adekwatne; można tu tylko dodać, że w przygotowaniu modułu ISSP aktywny udział miała Anna Turner (oboje z IFiS PAN).

Zgodnie z naszą wiedzą w innych międzynarodowych projektach Polska bierze aktywny udział – w szczególności są to Survey of Health, Aging and Retirement in Europe (SHARE), w którym funkcję Deputy Managing Director pełniła Agnieszka Chłoń-Domińczak (Szkoła Główna Handlowa), *European Values Study* (EVS), którego członkinią Scientific Committee jest Joanna Konieczna-Sałamatin (UW), i Generations & Gender Programme (GGP), w którym osobą aktywną na szczeblu międzynarodowym jest Monika Mynarska (SGH i Uniwersytet Kardynała Stanisława Wyszyńskiego). Projekty te konfrontowane są zarówno z typowymi i powtarzającymi się problemami międzynarodowych badań sondażowych, jak i z problemami całkiem nowymi, wynikającymi ze zmian zachodzących w społeczeństwie i technologii.

Wnioski z harmonizacji danych: stare problemy i nowe rozwiązania

Tom *Survey Data Harmonization in the Social Sciences* – do którego Sawiński się odnosi – w końcowym rozdziale wymienia pięć kierunków przyszłych badań, jakie wynikają z analiz przedstawionych w tymże tomie. Są to: 1) analiza jakości danych sondażowych; 2) opracowanie standardowych kryteriów dokumentacji decyzji badawczych w badaniach międzynarodowych; 3) studia nad koordynacją różnych stron zaangażowanych w zamawianie i przeprowadzanie międzynarodowych badań sondażowych, a także w opracowywanie ich wyników; 4) rozwijanie metod statystycznych związanych z ustalaniem porównywalności miar w badaniach międzykrajowych; 5) podtrzymywanie interdyscyplinarności międzynarodowych projektów badawczych. Wytyczenie tych kierunków badań nie wskazuje na sytuację kryzysową w zakresie międzynarodowych badań sondażowych.

W dalszej części tego artykułu zwracamy uwagę na potrzebę badań empirycznych, do których naszym zdaniem zespoły badawcze w Polsce są dobrze przygotowane albo ze względu na zakorzenione tradycje – jak w przypadku łódzkiej szkoły badań nad technikami zbierania materiału lub warszawskiej szkoły metodologii socjologii – albo ze względu na aktualne prace w międzynarodowych projektach – jak ESS, ISSP, EVS, SHARE czy GGP.

Narzędzia badawcze i pomiar

Podstawowym narzędziem badawczym sondaży był i pozostaje ustrukturalizowany kwestionariusz rozumiany jako zestaw pytań z prekategoryzowanymi odpowiedziami. W harmonizacji *ex ante* przyjmuje się następujące postępowanie:

Rozważmy badanie międzykulturowe. W tym przypadku kwestionariusz wzorcowy podlega tłumaczeniu. Przez ostatnie 20 lat metodolodzy badań opracowali specjalne procedury mające na celu uzyskanie tłumaczeń, które doprowadzają do równoważnego pomiaru (...) To podejście w dużej mierze działa, jeśli pytanie, które ma zostać przetłumaczone, nie odnosi się do żadnego problemu silnie uwarunkowanego przez konkretne instytucje, kulturę lub historię. (...) Oczywiście pewnych terminów nie można przenieść z jednego kraju/kultury do innego/innej. W takiej sytuacji musimy znaleźć bardziej abstrakcyjne koncepcje leżące u podstaw tych pojęć, które są istotne w różnych kulturach, a następnie znaleźć dla nich porównywalne wskaźniki empiryczne i odpowiednio sformułować pytania i opcje odpowiedzi. (Wolf i in., 2016, s. 502–503).

Już w latach 60. kwestia ekwiwalentności znaczeń pojęć i ich wskaźników stała się częścią metodologii badań sondażowych. W tym kontekście warto przypomnieć artykuł Stefana Nowaka (1962), który jako jeden z pierwszych

pokazał, jak odkrywać znaczenie wprowadzonego pojęcia przez analizę jego wskaźników. Postęp od czasu wydania przełomowej książki Adama Przeworskiego i Henry'ego Teune'a *The Logic of Comparative Inquiry* (1970) – w której sprawa ekwiwalentności teoretycznych konstruktów i ich wskaźników jest szeroko omówiona – następował niemal z roku na rok (Johnson, 1998). Jeszcze większe przyspieszenie nastąpiło, gdy zaczęły powstawać artykuły i książki na podstawie World Values Survey (WVS, 1981), International Social Survey Programme (ISSP, 1987), European Social Survey (2002). Obecnie dzięki rozwojowi badań pilotażowych i technik statystycznych ekwiwalentność konstruktów teoretycznych i ich wskaźników może być ustalona nie tylko na etapie harmonizacji *ex post*, ale także *ex ante*.

W badaniach międzykrajowych nastąpił niezwykle postęp w zakresie tłumaczenia kwestionariusza na lokalne języki: od metod *back-translation* (Brislin 1970) do TRAPD (*translation, review, adjudication, pretesting, documentation*), metody ciągle rozwijanej (Dorer, 2014; Przepiórkowska, 2016) i uzupełnianą przez lingwistyczną weryfikacją SQP-Survey Quality Predictor (Zavala-Rojas 2014) i kognitywne wywiady pilotażowe (Harkness i in., 2010). Polskie doświadczenia w European Social Survey są dobrym punktem wyjścia do następnego etapu – użycia sztucznej inteligencji do sprawdzenia ekwiwalentności semantycznej przez ilościowe badanie kontekstu, w jakim występują użyte słowa w różnych językach (Brychcin i in., 2019).

W zakresie pomiaru, czyli relacji między wskaźnikami a konstruktami, też należy liczyć na dalszy rozwój. Początkowo, w konfirmacyjnej analizie czynnikowej, trzymano się zasady, że wskaźniki zmiennych ukrytych (*latent*) muszą być ekwiwalentne semantycznie, aby ustalać niezmiennosc (*invariance*) pomiaru dla różnych krajów. To założenie, jak słusznie zauważył Artur Pokropek (2024), nie musi być spełnione, aby konstrukty – zmienne ukryte – były porównywalne:

definicja pomiarowej niezmienniczości (invariance) nie narzuca ekwiwalentności leksykalnej czy ekwiwalentności treściowej. Wskaźniki mają być powiązane z mierzonymi cechami w ten sam sposób wśród wszystkich badanych zbiorowości. To czyni zarówno pojęcie ekwiwalentności pomiaru, jak i narzędzia do jego zastosowania, przydatnymi do harmonizacji różnych badań, ponieważ dopuszczamy, że różnie sformułowane pytania mogą mierzyć w wystarczająco podobny sposób w różnych zbiorowościach ten sam konstrukt będący przedmiotem zainteresowania. (Pokropek, 2024, s. 324)

W przyszłości należy oczekiwać uchylenia założenia, że pomiar ekwiwalentny wymaga, aby wskaźniki były tak samo powiązane z mierzoną zmienną. Prace idą w tym kierunku przez wprowadzenie pojęcia *approximate* (lub *partial invariance*) (Pokropek, 2024). Może trzeba w ogóle zrezygnować z tego założenia, idąc za przykładem nauk ścisłych. Ustalenie wartości fizycznej, jaką jest

temperatura, odbywa się – w zależności od warunków – przy użyciu instrumentów wykorzystujących ciecze termometryczne, termoelementy, bimetale, różnego rodzaju oporniki elektryczne, fotoelementy i rezonatory kwarcowe. Pomiar za pomocą tych instrumentów są ekwiwalentne – i temperatura z tych pomiarów może być wyrażona na wspólnej skali – choć tej „inwariancji” nie da się upakować w znane modele używane w pomiarach w naukach społecznych. Jest więc prawdopodobne, że w badaniach porównawczych pojęcie *invariance* będzie rozszerzane na sytuacje, w której w różnych krajach przynajmniej niektóre wskaźniki będą miały różne relacje w stosunku do mierzonego konstruktów. Prace w tym kierunku rozpoczęły się wiele lat temu (Miller i in., 1981) i są z pożytkiem kontynuowane (Fachelli i López-Roldán, 2021).

Wywiad jako sytuacja społeczna

W literaturze przedmiotu notowane są trudności w prowadzeniu badań sondażowych wynikające z malejącego *response rate* (Jabkowski i Cichocki, 2024) oraz pogarszającej się jakości pracy ankietników (Olson, 2025). Aby przezwyciężyć te trudności, stosuje się pieniężne nagrody dla respondentów oraz organizuje się dodatkowe szkolenia ankietników. To podraża koszty badań do tego poziomu, w którym rozważa się rezygnację z kontaktów *face-to-face* w badaniach sondażowych. Rezygnacja ta nie jest decyzją posiadającą mocne podstawy naukowe; jest decyzją ekonomiczną dotyczącą kosztów i zysków w perspektywie krótkoterminowej.

Naukowe podejście do problemu *non-response* polega na próbie odpowiedzi na pytanie, na jakich warunkach potencjalni respondenci są skłonni do udzielenia wywiadów i co stanowi główne przyczyny niechęci do efektywnego kontaktu z ankietnikiem. Aby odpowiedzieć na to pytanie, potrzebne są badania z zakresu metodologii technik badawczych w socjologii. Badania te powinny być oparte na oczywistych przesłankach płynących z dotychczasowych doświadczeń, iż potencjalni respondenci udzielą wywiadu, jeśli korzyści z tego płynące znacznie przewyższą koszty utraty czasu poświęconego na wywiad.

Dawno temu do domu respondenta, zwykle bez zapowiedzi, przychodził ankietnik i był przyjmowany – z ufnością lub podejrzliwością, ale jako „gość”, któremu należy pomóc w jego pracy. Teraz ludzie są nagabywani w ulicznych sondażach – a także poprzez komunikatory – i gdy przyjdzie „prawdziwy” ankietnik, to pierwszą reakcją jest krótkie „nie”. Już w 2007 roku Anna Kubiak zwróciła uwagę, że nastąpiła destrukcja procesu akulturacji sondaży i po fazie masowej nastąpiła faza fetyszycacji (nadmiernej instrumentalizacji), podważająca reputację tradycyjnych badań socjologicznych.

Trzeba na nowo spojrzeć na możliwe repertuar tych korzyści, zarówno psychologicznych (nie tylko realizacja cenionych wartości związanych z nauką

i demokracją, ale też zaspokojenie ciekawości), jak i materialnych (poza pieniężnym wynagrodzeniem trzeba eksperymentować z możliwymi usługami – od medycznych do informatycznych). Polska mogłaby odgrywać ważną rolę w tych badaniach, gdyby umiejętnie wykorzystwała tradycje łódzkiej i warszawskiej szkoły metodologicznej i zorganizowała odpowiedni zespół młodych badaczy socjologii i psychologii wywiadu kwestionariuszowego.

Badania metodologiczne za swój przedmiot powinny wziąć nie tylko respondentów, ale i ankierów. Ostatnio rozwinęły się techniki statystycznego ustalania ankierskich fałszerstw w wywiadach. Ale te analizy nie doprowadziły do odpowiedzi na pytanie, dlaczego owe fałszerstwa powstają (Schäfer i in., 2004; Blasius i Friedrichs, 2012; Słomczyński i in., 2017). Potrzeba badań odpowiadających nie tylko na to pytanie, ale i na pytania bardziej fundamentalne, dotyczące całej gamy czynników, które wpływają na jakość pracy ankierów (Van Meter, 2005; Lisowski, 2017).

Trzeba być przygotowanym na sytuację, w której wywiad *face-to-face* będzie odbywał się nie z ankierem człowiekiem, a z ankierem wirtualnym, agentem AI. Już kilka lat temu zaczęto badać, jak ludzie reagują na sztucznego ankiera (Conrad i in., 2015; Hasler i in., 2013). Obecnie prowadzi się wiele eksperymentów (Olson, 2025; Conrad i in., 2023). Jest okazja, aby włączyć się w ten nurt badań przez współpracę ze specjalistami AI. W Polsce badania nad ankierami prowadzone są od lat 60. (por. np. Jastrząb, 1966; Sitek, 1975; Kistelski, 1985; Lutyńska, 1993; Dukaczewska, 1995; Sztabiński, 1998). Czy – a jeśli tak, to jak – wyniki tych i późniejszych badań mogą być wykorzystane do budowy wirtualnego ankiera? Jaką rolę ma mieć ankier, w jakim ma być wieku, jak ma być ubrany? Czy w trakcie wywiadu ma występować w różnych barwach w zależności od pytań? Czy ma być dopasowywany do cech respondenta? I jaka zmienność między krajami będzie dopuszczalna?

Kwestionariusze (ankiety) wypełniane przez respondentów

W badaniach międzykrajowych ankiety wypełniane samodzielnie przez respondentów – czy to w formie papierowej przesyłanej pocztą, czy elektronicznej dostarczanej przez Internet – odgrywają coraz większą rolę jako narzędzie pozwalające na standaryzację procesu zbierania danych przy jednoczesnym ograniczeniu wpływu ankiera. Choć w badaniach międzykrajowych przez wiele lat dominowały techniki z udziałem ankiera, to zdarzały się wyjątki – na przykład już w pierwszej edycji International Social Survey Programme w Australii zastosowano ankietę pocztową. Teraz ze względu na koszty ankiet pocztowa wchodzi do arsenału badań międzykrajowych, zwykle w *mix mode*. W *mix mode* respondenci mają zazwyczaj do wyboru wypełnienie ankiety pocztowej lub internetowej, a niekiedy rozmowy z ankierem. Prace nad efektami różnych

kanałów komunikacji z respondentem w poszczególnych krajach podejmowane są od dawna (Fu i in., 2009). Trzeba rozszerzyć na pole badawcze i starać się odpowiedzieć na pytanie, jak międzykrajowe różnice w stosowaniu *mix mode*, wraz z różnymi krajowymi efektami *mix mode*, wpływają na porównywalność wyników. Prace Marka Muszyńskiego i Piotra Jabkowskiego (2025) idą w tym kierunku.

Nie tylko poziom dostępu do Internetu i kompetencje cyfrowe respondentów, ale także kulturowe różnice w postrzeganiu prywatności i zaufania do badań naukowych różnią kraje i mogą wpływać na porównywalność wyników. Chcemy podkreślić, że skuteczność poszczególnych metod jest nie tylko funkcją techniczną, lecz również kulturowo i instytucjonalnie uwarunkowaną cechą kontekstu krajowego. Dlatego konieczne są szeroko zakrojone badania porównawcze nad skutecznością ankiet pocztowych i internetowych, wykorzystujące analizy makropoziomowe, uwzględniające takie czynniki jak poziom zaufania instytucjonalnego czy dominujące normy uczestnictwa obywatelskiego (Grzeszkiewicz-Radulska, 2007).

Reprezentatywność w badaniach międzykrajowych

Do tej pory uwaga badaczy zaangażowanych w badania porównawcze skupiała się na tym, aby określić warunki reprezentatywności respondentów w poszczególnych krajach (Lynn i in., 2004; Heeringa, O’muirheartaigh, 2010). Niekiedy jednak gubi się fakt, iż reprezentatywne próby krajowe odpowiadają populacjom odmiennym ze względu na ich rozmiar i wewnętrzne zróżnicowanie. Choć już wiele lat temu zwracano uwagę na metodologiczne niebezpieczeństwa traktowania prób ludności z krajów zróżnicowanych ekonomicznie i kulturowo jako ekwiwalentnych z próbami z krajów homogenicznych, problem jest na ogół ignorowany. Trzeba nowego podejścia, aby dokonać w tej kwestii postępu.

Pozostaje też trudny do analizy problem reprezentacji krajów. W głównych badaniach na skalę światową, World Values Survey oraz International Social Survey Programme, kraje Afryki są wyraźnie niedoreprezentowane. Jednakże nawet, gdy spojrzymy na Europę, to okazuje się, że „pokrycie krajowe” w badaniach międzykrajowych jest niezwykle skrzywione (Słomczyński i Tomescu-Dubrow, 2006; Wyszumek 2018) i kraje o najniższym poziomie rozwoju ekonomicznego są zwykle pomijane. Konsekwencje braku reprezentatywności na poziomie krajowym wymagają nowych studiów statystyczno-metodologicznych, biorących pod uwagę nie tylko to, ile krajów jest niezbędnych dla analiz wielopoziomowych (Meuleman i Billiet, 2009), ale też to, jakie kraje – ze względu na swe charakterystyki – powinny być uwzględnione.

„Nowy paradygmat” – na czym polega?

W tekście Sawińskiego (2024) charakterystyka nowego paradygmatu jest uboga.

Wiele wskazuje na to (...) że lukę po dużych, międzynarodowych programach badawczych wypełnią projekty angażujące niewielką liczbę krajów, ściśle współpracujących przy wąsko określonym zagadnieniu (...) Historia uczy, że główny powód, dla którego kraje angażują się w międzynarodową współpracę, stanowi potrzeba uzyskania wewnętrznych korzyści. Korzyści takie możliwe są tylko wtedy, gdy kraje godzą się współpracować w sposób otwarty, z poszanowaniem swoich racji. Tylko wtedy badania porównawcze są w stanie osiągnąć naukowe cele, odkrywając to, co wspólne w zjawiskach, które w swojej istocie są wyjątkowe. (Sawiński, 2024, s. 22)

Współpraca naukowców z niewielkiej liczby krajów przy wąsko określonym zagadnieniu nie jest czymś nowym i mieści się w praktyce badawczej. To jeden z dobrze zdefiniowanych typów badań opisanych w *Studiach Socjologicznych* (Słomczyński, 2011; zob. Sztompka, 1988). Są jednak wyraźne korzyści z dużych, międzynarodowych programów badawczych, gdyż tylko w ich ramach można ustalić, czy makrostrukturalne zmienne różniące kraje mają wpływ na zachowania i postawy ludzi żyjących tych krajach. To dlatego nic nie zapowiada, aby takie programy międzynarodowe, jak European Social Survey (ESS), International Social Survey Programme (ISSP), World Value Survey (WVS) razem z European Values Study (EVS), Survey of Health, Aiging and Retirement in Europe (SHARE) i Generations & Gender Programme (GGP) miały zniknąć, tworząc po sobie „lukę”. Każdy z tych projektów ma zaplanowane sondaże na kilka następnych lat dostosowując się do zmieniających się warunków.

Nawiązując do cytatu umieszczonego na początku tej części artykułu, formujemy następujący wniosek: Luki „po dużych, międzynarodowych programach badawczych” nie należy się spodziewać, a badania porównawcze w małej liczbie krajów, które „godzą się współpracować w sposób otwarty, z poszanowaniem swoich racji”, będą odbywać się jak dotąd. Nie stwierdzamy potrzeby wypracowania nowego paradygmatu. Istnieje natomiast potrzeba rozwijania tego, co już osiągnięto.

Zakończenie

Na zakończenie przywołujemy tu klasyczne sformułowanie dotyczące roli badań empirycznych w rozwoju teorii w naukach społecznych:

badania empiryczne wykraczają daleko poza bierną rolę polegającą na weryfikowaniu i testowaniu teorii: robią więcej niż tylko potwierdzanie lub obalanie hipotez. Badania

odgrywają aktywną rolę – spełniają co najmniej cztery główne funkcje, które pomagają kształtować rozwój teorii. Inicjują, przeformułują, przeorientowują i wyjaśniają teorię. (Merton, 1948, s. 506).

Porównawcze badania sondażowe spełniają te cztery funkcje, na co wskazują prace dotyczące teorii postmaterialistycznych wartości (*postmaterial values*, EVS, WVS), kapitału społecznego (*social capital*, EVS, ESS, WVS, ISSP), mobilizacji poznawczej (*cognitive mobilization*, WVS, ESS), kulturowego sprzeciwu (*cultural backlash*, WVS, EVS, ESS), legitymizacji (ESS, ISSP), relatywnej deprivacji (ESS, ISSP), partycypacji politycznej (Eurobarometer i regionalne barometry, WVS) i innych obszarów tematycznych. Harmonizacja *ex post* obejmująca międzykrajowe projekty sondażowe otwiera nowe perspektywy, aby zacieśniać związki między teorią i badaniami empirycznymi. Jak dawno już wykazywał Melvin L. Kohn (1989, s. 77–102) badania porównawcze są – lub mogą być – analityczną strategią.

W świetle przedstawionych argumentów historycznych, przeglądu współczesnych programów sondażowych oraz doświadczeń polskich zespołów badawczych nie znajdujemy empirycznych podstaw do tezy o „kryzysie” wymagającym zmiany paradygmatu w sensie kuhnowskim. Przeciwnie – to, co obserwujemy, odpowiada temu, co postkuhnowska literatura opisuje jako rozwój „nauki normalnej”: kumulatywne rozwiązywanie kolejnych problemów poprzez doskonalenie narzędzi, procedur i współpracy, a nie przez rewolucyjną wymianę całego repertuaru badawczego. Mamy do czynienia z kontynuacją, a nie z przełomem – przynajmniej jak to jest rozumiane w naukoznastwie (Meldensohn, 1980). Oto stan rzeczy:

Po pierwsze, historia międzykrajowych sondaży od UNESCO (1948) po współczesne barometry i programy akademickie pokazuje stałą ewolucję zasad harmonizacji *ex ante* oraz wypracowywanie reguł współpracy, w których lokalne zespoły mają realny wpływ na definicje, tłumaczenia i operacjonalizacje. Teza o „standardach badań przyniesionych w teczce” jest chwytna, ale nie oddaje stanu rzeczy.

Po drugie, praca w zespołach międzynarodowych wiąże się ze znacznymi wymaganiami organizacyjnymi. Współpraca taka prowadzi do wydłużenia cyklu życia badania sondażowego, obejmującego etapy projektowania narzędzia, harmonizacji procedur, realizacji pomiaru oraz analizy danych. Stwarza to wyzwania związane z koniecznością prowadzenia ciągłych negocjacji, koordynacji międzyinstytucjonalnej oraz asymetrii w relacjach władzy pomiędzy partnerami typowymi dla wszelkiej współpracy międzynarodowej.

Po trzecie, obecnie funkcjonujące projekty (ESS, EVS/WVS, ISSP, SHARE, GGP, liczne barometry regionalne i globalne) są kontynuowane i adaptują się do zmian społecznych i technologicznych. Ich trwałość, planowane kolejne fale

i rosnąca interoperacyjność zasobów danych są sygnałami stabilności i kumulacji wiedzy, a nie załamaniem dotychczasowego ładu metodologicznego.

Po czwarte, napięcia i nowe wyzwania, na które zwraca się dziś uwagę – spadek responsywności, rosnące koszty wywiadów F2F, zróżnicowanie trybów zbierania danych, przekłady międzyjęzykowe, kwestie równoważności pomiaru, a także etyka i dokumentacja decyzji – nie unieważniają dotychczasowego mini-paradygmatu badań porównawczych. Kwestie te domagają się rzetelnych badań empirycznych.

Po piąte, pluralizm modeli koordynacji (bardziej scentralizowane ESS i bardziej zdecentralizowany ISSP) jest atutem ekosystemu, a nie dowodem jego dezintegracji. Różne logiki organizacyjne produkują użyteczną różnorodność rozwiązań i porównywalnych danych, które mogą być dodatkowo łączone przez harmonizację *ex post* – coraz częściej planowaną tak, by informowała decyzje *ex ante*.

Powracając do pytania, czy w przypadku sondażowych badań porównawczych mamy do czynienia z rozwojem „nauki normalnej”, czy też następuje potrzeba „rewolucji naukowej”, odpowiadamy w sposób zdecydowany. Naszym zdaniem nie ma dziś przesłanek, by ogłaszać zmianę paradygmatu w międzynarodowych badaniach sondażowych. Jest natomiast silna potrzeba konsekwentnego rozwoju tego, co już osiągnięto – poprzez program „nauki normalnej”: systematyczne badania metodologiczne, otwartość danych i interdyscyplinarność, ważne cechy dla harmonizacji *ex ante* i *ex post*. Zamiast „rewolucji” proponujemy pragmatyczny program badań, który pozwoli rozwiązywać zarówno stare, jak i nowe problemy w sposób kumulatywny.

Podziękowania

Artykuł ten powstał w ramach prac statutowych Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk w Zespole Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych. Autorzy dziękują koleżankom i kolegom z tego Zespołu za wsparcie naszych wysiłków, aby ten artykuł przybrał publikowalną formę. Dziękujemy również członkom programu Cross-National Studies: Interdisciplinary Research and Training (CONSIRT, Ohio State University i Polska Akademia Nauk), którzy wypowiedali się w sprawie tego artykułu. W szczególności dziękujemy Ilonie Wysmulek i Marcinowi W. Zielińskiemu. Oczywiście odrębne podziękowania należą się Zbigniewowi Sawińskiemu, który zainicjował dyskusję na temat przyszłości międzykrajowych badań surveyowych.

Bibliografia

- Ankeny, R. A., Leonelli, S. (2016). Repertoires: A Post-Kuhnian Perspective on Scientific Change and Collaborative Research. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 60, 18–28. doi.org/10.1016/j.shpsa.2016.08.003
- Blasius, J., Friedrichs, J. (2012). Faked Interviews. W: D. Salzborn, E. Davidov, J. Reinecke (red.), *Methods, Theories, and Empirical Applications in the Social Sciences* (s. 49–56). VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Boulding, E. (1978). Images of the World in the Year 2000: A Comparative Ten-Nation Study. *American Journal of Sociology*, 84(3), 776–777. doi.org/10.1086/226854
- Brislin, R. (1970). Back-Translation for Cross-Cultural Research. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1(3), 185–216. doi.org/10.1177/135910457000100301
- Brychcín, T., Taylor, S., Svoboda, L. (2019). Cross-lingual Word Analogies Using Linear Transformations Between Semantic Spaces. *Expert Systems with Applications*, 135, 287–295. doi.org/10.1016/j.eswa.2019.06.021
- Buchanan, W., Cantril, H. (1953). *How Nations See Each Other: A Study in Public Opinion*. The University of Illinois.
- Conrad, F. G., Schober, M. F., Jans, M., Orłowski, R. A., Nielsen, D., Levenstein, R. (2015). Comprehension and Engagement in Survey Interviews with Virtual Agents. *Frontiers in Psychology*, 6, 1578. doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01578
- Conrad, F. G., Schober, M. F., Hupp, A. L., West, B. T., Larsen, K. M., Ong, A. R., Wang, T. (2023). Video in Survey Interviews: Effects on Data Quality and Respondent Experience. *Methoden, Daten, Analysen*, 17(2), 135. doi.org/10.12758/mda.2022.13
- Cseh-Szombathy, L. (1985). Methodological Problems in Conducting Cross-national Research on Lifestyles. W: L. Hantrais, S. Mangen, M. O'Brien (red.), *Doing Cross-National Research* (Cross-National Research Papers No. 1) (s. 55–63). Aston University.
- Dimmelmeier, A., Dow, S. (2021). Paradigms and Research Programmes. W: J. F. Miprin, C. E. O. Olsson (red). *Research Methods in the Social Sciences* (rozdział 49). Oxford University Press.
- Dodd, S. C. (1945). A Barometer of International Security. *Public Opinion Quarterly*, 9(2), 194–200. www.jstor.org/stable/2745222
- Dorer, B. (2014). ESS Round 7 Translation Guidelines, GESIS, Mannheim, [online] https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/ESS_R7_Translation_Guidelines_FINAL.pdf, 27.02.2016.
- Dukaczewska, A. (1995). Cechy ankietatorów a wiarygodność danych uzyskiwanych w badaniach kwestionariuszowych. *ASK Społeczeństwo, Badania, Metody*, 2(95), 37–52.
- Fachelli, S., López-Roldán, P. (2021). Comparative Perspectives on Social Indicators. *Social Indicators Research*, 154(3), 755–765. doi.org/10.1007/s11205-020-02585-4
- Fu, Y. C., Chu, Y. H. (2007). Different Survey Modes and International Comparisons. W: W. Donsbach, M. W. Traugott (red.), *Handbook of Public Opinion Research*. (s. 284–293). Sage.

- Galtung, J. 1970. *Images of the World in the Year 2000: A Synthesis of the Marginals of the Ten Nations-Study*. Paris: European Coordination Center for Research and Documentation in Social Sciences.
- Grzeszkiewicz-Radulska, K. (2007). Obywatel jako respondent? *Przegląd Socjologiczny*, 56(1), 175–202. <https://journals.ltn.lodz.pl/Przegląd-Socjologiczny/article/view/891>
- Harkness, J. A., van de Vijver, F. J. R., Mohler, P. P. (red.). (2010), *Survey Methods in Multinational, Multiregional, and Multicultural*. Wiley.
- Harkness, J. A. (2012). Comparative Survey Research: Goals and Challenges. W: E. D. De Leeuw, J. Hox, Dillman, D. (red.), *International Handbook of Survey Methodology* (s. 55–77). Routledge.
- Hasler, B. S., Tuchman, P., Friedman, D. (2013). Virtual Research Assistants: Replacing Human Interviewers by Automated Avatars in Virtual Worlds. *Computers in Human Behavior*, 29(4), 1608–1616. doi.org/10.1016/j.chb.2013.01.004
- Heeringa, S. G., O’muirheartaigh, C. (2010). Sample Design for Cross-cultural and Cross-national Survey Programs. W: J. A. Harkness, M. Braun, B. Edwards, T. P. Johnson, L. E. Lyberg, P. P. Mohler, T. W. Smith (red.), *Survey Methods in Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts* (s. 251–267). Wiley.
- Heath, A., Fisher, S., Smith, S. (2005). The Globalization of Public Opinion Research. *Annual Review of Political Science*, 8(1), 297–333. doi.org/10.1146/annurev.polisci.8.090203.103000
- Höpner, M., Jurczyk, B. (2015). How the Eurobarometer Blurs the Line between Research and Propaganda. *MPIfG Discussion Paper*, 15/6. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/121867/1/838014135.pdf>
- Jabkowski, P., Cichocki, P. (2024). Survey Response Rates in European Comparative Surveys: A 20-year Decline Irrespective of Sampling Frames or Survey Modes. *Quality & Quantity*, 59(Suppl. 1), 635–655. doi.org/10.1007/s11135-024-01993-9
- Jastrząb, M. (1966). Wpływ płci ankietera na wyniki uzyskane w badaniach. W: Z. Gostkowski (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. 1. (s. 147–185). Ossolineum.
- Johnson, T. P., Braun, M. (2016). Challenges of Comparative Survey Research. W: C. Wolf, D. Joye, T. W. Smith, Y. Fu (red.), *The SAGE Handbook in Survey Methodology* (41–54). Sage.
- Johnson, T. P., Pennell, B. E., Stoop, I. A., Dorer, B. (red.). (2018). *Advances in Comparative Survey Methods: Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts (3MC)*. Wiley.
- Johnson, T. P. (1998). Approaches to Equivalence in Cross-cultural and Cross-national Survey Research. W: J. Harkness (red.), *Cross-Cultural Survey Equivalence*, (s. 1–40). Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen -ZUMA-. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoa-49730-6>
- Kistelski, K. (1985). *Rola ankietera w wywiadzie kwestionariuszowym w socjologii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kohn, M. L. (2016). *Adventures in Sociology: My Life as a Cross-national Scholar*. Union Bridge Books.

- Kohn, M. L. (1989). Cross-National Research as an Analytical Strategy. W: M. L. Kohn (red.), *Cross-National Research in Sociology* (s. 77–103). Sage.
- Kohn, M. L., Slomczynski, K. M. (2006). *Social Structure and Self-Direction*. IFiS Publishers.
- Kubiak, A. (2007). Destrukcja procesu akulturacji badań sondażowych w Polsce. *Przeгляд Socjologiczny*, 56(1), 61–77. <https://journals.ltn.lodz.pl/Przeгляд-Socjologiczny/article/view/885>
- Lek, K., Oberski, D., Davidov, E., Ciecuch, J., Seddig, D., Schmidt, P. (2018). Approximate Measurement Invariance. W: T. P. Johnson, B. E. Pennell, I. A. Stoop, B. Dorer. (red.), *Advances in Comparative Survey Methods: Multinational, Multi-regional, and Multicultural Contexts (3MC)* (s. 911–929). Wiley.
- Lisowski, K. (2017). Ankieter w terenie, problemy z jakością badań ilościowych. *Relacje. Studia z Nauk Społecznych*, (3), 67–77. https://zbc.uz.zgora.pl/Content/46619/6_lisowski_ankieter.pdf
- Lutyńska, K. (1993). *Surveye w Polsce*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Lynn, P., Hader, S., Gabler, S., Laaksonen, S. (2004). *Methods for achieving equivalence of samples in cross-national surveys: the European social survey experience* (No. 2004-09). ISER Working Paper Series. <https://hdl.handle.net/10419/92131>
- Meldensohn, E. (1980). The Continuous and Discrete in the History of Science. W: O. I. Brim, R. Kegan (red), *Constancy and Change in Human Development*. Harvard University Press.
- Merton, R. K. (1948). *The Bearing of Empirical Research Upon the Development of Social Theory*. *American Sociological Review*, 13, 5, 505–515. <https://doi.org/10.2307/2087142>
- Meuleman, B., Billiet, J. (2009). A Monte Carlo Sample Size Study: How Many Countries Are Needed for Accurate Multilevel SEM?. *Survey Research Methods*, 3 (1), 45–58. <https://ojs.ub.uni-konstanz.de/srm/article/view/666>
- Miller, J., Slomczynski, K. M., Schoenberg, R. J. (1981). Assessing Comparability of Measurement in Cross-national Research: Authoritarian-conservatism in Different Sociocultural Settings. *Social Psychology Quarterly*, 44(3). 178–191. <https://www.jstor.org/stable/3033832>
- Muszyński, M., Jabkowski, P. (2025). Comparing Response Behaviours Between Face-to-face and Self-completion Modes. *European Social Survey. Survey Methods Webinar*, 5 November 2025.
- Nye, M. J. (2016). Kuhnian and Post-Kuhnian Views on How Science Evolves. W: A. Blum, K. Gavroglu, C. Joas, J. Renn (red.) *Shifting Paradigms: Thomas S. Kuhn and the History of Science* (s. 287–301). Max Planck Institute for the History of Science.
- Nowak, S. (1962). Correlational Approach to the Control of Meaning of Attitudinal Variables in a Cross-cultural Survey. *Polish Sociological Bulletin*, 5–6, 15–27. <https://www.jstor.org/stable/44817018>
- Norris, P. (2009). The Globalization of Comparative Public Opinion Research. W: T. Landman, N. Robinson (red.), *Handbook of Comparative Politics* (s. 522–540). Sage.

- Olson, K. (2025). The Future of Interviewer-Administered Surveys. *Journal of Official Statistics*, 41(3), 845–855. doi.org/10.1177/0282423X251318450
- Ornauer, H., Wiberg, H., Siciński, A., Galtung, J. (1976). *Images of the World in the Year 2000: A Comparative Ten-Nation Study*. Humanities Press.
- Orman, T. F. (2016). “Paradigm” as a Central Concept in Thomas Kuhn’s Thought. *International Journal of Humanities and Social Science*, 6(10), 47–52. https://ijhss.thebrpi.org/journals/Vol_6_No_10_October_2016/8.pdf
- Pokropek, A. (2024). Comparability and Measurement Invariance. W: I. Tomescu-Dubrow, C. Wolf, K. M. Slomczynski, J. C. Jenkins (red.), *Survey Data Harmonization in the Social Sciences* (s. 323–332). Wiley.
- Przepiórkowska, D. (2016). Translation of Questionnaires in Cross-national Social Surveys: A Niche with its Own Theoretical Framework and Methodology. *Między Oryginałem a Przekładem*, 31, 121–135. doi.org/10.12797/MOaP.22.2016.31.07
- Przeworski, A., Tune, H. (1970). *The Logic of Comparative Social Inquiry*. Wiley.
- Radvanyi, L. (1947). Problems of International Opinion Surveys. *International Journal of Public Opinion and Attitude Research*, 1(2), 32–51.
- Ritzer, G. (1975). Sociology: A Multiple Paradigm Science. *The American Sociologist*, 4(2), 156–167. https://www.jstor.org/stable/27702185
- Sawiński, Z. (2024). Misja *Survey Data Harmonization in the Social Sciences* a potrzeba nowego paradygmatu w badaniach porównawczych. *Studia Socjologiczne*, 4(55), 5–25. doi.org/10.24425/sts.2024.152851
- Schäfer, C., Schräpler, J. P., Müller, K. R., Wagner, G. G. (2004). *Automatic Identification of Faked and Fraudulent Interviews in Surveys by Two Different Methods* (No. 441). DIW Discussion Papers. https://hdl.handle.net/10419/18293
- Siciński, A. (1975). *Młodzi o roku 2000*. Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Sitek, W. (1976). Ankieter humanista i ankieter technik. W: Z. Gostkowski (red.), *Z Metodologii i Metodyki Socjologicznych Badań Terenowych*, zeszyt 4. IFiS PAN.
- Slomczyński, K. M. (2011). Typologia międzykrajowych badań porównawczych a kluczowe problemy metodologiczne. *Studia Socjologiczne*, 1(200), 469–482. https://journals.pan.pl/Content/90649/mainfile.pdf?handler=pdf
- Slomczyński, K. M., Janicka, K., Mach, B., Zaborowski, W. (1996). Struktura społeczna a cechy osobowości: badania w latach 1978 i 1992. *Studia Socjologiczne*, 3(142), 25–57. https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_1996_nr3_s.1_4.pdf
- Slomczynski, K. M., Powalko, P., Krauze, T. (2017). Non-unique Records in International Survey Projects: The Need for Extending Data Quality Control. I *Survey Research Methods*, 11(1), 1–16. https://ojs.ub.uni-konstanz.de/srm/article/view/6557
- Slomczynski, K. M., Tomescu-Dubrow, I. (2018). Basic Principles of Survey Data Recycling. W: Johnson, T. P., Pennell, B. E., Stoop, I. A., Dorer, B. (red.), *Advances in Comparative Survey Methods: Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts (3MC)* (s. 937-962). Wiley.
- Slomczynski, K. M., Tomescu-Dubrow, I. (2006). Representation of Post-Communist European Countries in Cross-National Public Opinion Surveys. *Problems of Post-Communism*, 53 (4), 42–52. doi.org/10.2753/PPC1075-8216530404

- Smith, T. W. (2010). The Globalization of Survey Research. W: J. A. Harkness, M. Braun, B. Edwards, T. P. Johnson, L. E. Lyberg, P. P. Mohler, T. W. Smith (red.), *Survey Methods in Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts* (s. 475–484). Wiley.
- Smith, T. W., Y. Fu. (2016). Globalization of Surveys. W: C. Wolf, D. Joye, T. Smith, Y. Fu (red.), *The SAGE Handbook of Survey Methodology* (s. 680–692). Sage.
- Sozański, T. (1998). Socjologia teoretyczna jako nauka normalna. *Studia Socjologiczne*, 4(51), 5–38. https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_1998_nr4_s.5_38.pdf
- Szalai, A., Petrella, R., Rokkan, S. (red.). (1977). *Cross-National Comparative Survey Research: Theory and Practice*. Elsevier.
- Sztabiński, P. (1998). *Ankieterzy i ich respondenci. Od kogo zależą wyniki badań ankietowych*. Wydawnictwo IFiS PAN.
- Sztompka, P. (1988). Conceptual Frameworks in Comparative Inquiry: Divergent or Convergent? *International Sociology*, 3(3), 207–218. doi/10.1177/0268580888003003001
- US National Archives (2025). *Guide to Federal Records*. <https://www.archives.gov/research/guide-fed-records/groups/306.html>
- Tomescu-Dubrow, I., Wolf, C., Slomczynski, K. M., Jenkins, J. C. (red.). (2024). *Survey Data Harmonization in the Social Sciences*. Wiley.
- Tomescu-Dubrow, I. & Slomczynski, K. M. (2016). Harmonization of Cross-National Survey Projects on Political Behavior: Developing the Analytic Framework of Survey Data Recycling. *International Journal of Sociology*, 46(1), 58–72. <https://www.jstor.org/stable/26760447>
- Van Meter, K. M. (2005). Studying Survey Interviewers: A Call for Research and an Overview. *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 88(1), 51–71. doi.org/10.1177/075910630508800105
- Verba, S. (1971). Cross-national survey research: The problem of credibility. W: I. Valier (red.), *Comparative Methods in Sociology: Essays on Trends and Applications* (s. 309–356). University of California Press.
- Waldez, J. (2025). Roper Center for Public Opinion Research USIA Dataset Collection Guide. Cornell University <https://ropercenter.cornell.edu/sites/default/files/pdf/USIA%20Dataset%20guide.pdf>
- Wallace, D., Woodward, J. L. (1948). Experience in the *Time* International Survey: A Symposium, *Public Opinion Quarterly*, 12(4), 709–711. <https://www.jstor.org/stable/2745405>
- Wolf, C., Schneider, S. L. Behr, D., Joye, D. (2016). Harmonizing Survey Questions Between Cultures and Over Time. W: C. Wolf, D. Joye, T. Smith, Y. Fu (red.), *The SAGE Handbook of Survey Methodology* (s. 502–524). Sage.
- Wysmułek, I. (2018). Europe of Uneven Data: Country Representation in International Surveys on Corruption, 1989–2017. *Ask: Research and Methods*, 27(1), 87–104. doi: 10.18061/ask.v27i1.0005
- Zavala-Rojas, D. (2014). A Procedure to Prevent Differences in Translated Survey Items Using SQP, RECSM Working Paper Number 38, http://www.upf.edu/survey/_pdf/RECSM_wp038.pdf, 14.03.2016